Inhoud

Inleiding
Wat wringt er in Europa? 7

DEEL EEN
Noord-Europa?

1 Niet een cultuur maar een mentaliteit 21
2 Noord-Europa afgebakend 31
3 Noord getypeerd in contrast met zuid: beelden 43
4 Noord-Europees voelen 49
5 Noord-Europees werken 85
6 Onbevredigende verklaringen voor de Noord-Europese mentaliteit 111
7 Het Europa waar feodaliteit nooit beklijfde 141

DEEL TWEE
Niet Noord-Europa maar Middenklasse-Europa

8 Middenklasse-economieën: al eerder in Zuid-Europa 191
9 Ook nu twee samenlevingstypen: de middenklasse-gedomineerde en de neofeodale 207
10 Vandaag: het wringt tussen middenklasse- en neofeodale regio's 245
11 De betekenis voor Europa's toekomst 249

Namenregister 267

Inleiding
Wat wringt er in Europa?

Tussen het dartboard en een antieke bierreclame hangt in een kroeg deze tekst ingelijst:

Heaven is where:
The police are British
The chefs Italian
The mechanics German
The lovers French
And all is organised by the Swiss

Hell is where:
The police are German
The chefs British
The mechanics French
The lovers Swiss
And it is all organised by Italians

Prachtig! Alle clichébeelden over Europeanen in één oogopslag! En hoe interessant: vijf eeuwen geleden bestond dit soort beelden ook al. Aan keizer Karel v (1500-1558) wordt deze uitspraak toegeschreven: 'Ik spreek Spaans met God; Italiaans met vrouwen, Frans met mannen, en Duits met mijn paard'. Nog altijd snapt iedereen waar dat grapje over gaat. Er is herkenning, want er be-

staat een besef van verschillen in mentaliteit binnen West-Europa. Alleen, waaróm die er zijn heeft niemand ooit goed uitgezocht.

Europa, en zeker West-Europa, is vandaag een van de meest welvarende en vredige delen van de wereld. Zonder één keer je paspoort te trekken kun je reizen van Brest naar Athene, en van Lissabon naar Helsinki. En onderweg kun je in veel van die landen met dezelfde munt betalen.

Dat lijkt nu normaal, maar wie voor 1990 werd geboren kan zich waarschijnlijk nog herinneren dat dit niet kon, en wie voor de Tweede Wereldoorlog werd geboren herinnert zich een Europa dat tot op het bot verdeeld was door een bloedige oorlog. Daarna, vanaf de jaren vijftig, leek betrekkelijke harmonie gewoon. Maar de vraag is wel: hoe vanzelfsprekend is het dat dit zo blijft?

Het loopt al een tijd niet lekker meer met Project Europa. De Europese Unie (EU) piept, kraakt en kreunt. De Europese muntunie overleeft met grote moeite. En de Europese buikpijn gaat over meer dan alleen de vraag in hoeverre lidstaten over hun eigen financiën kunnen beslissen. In de zomer van 2016 werd een probleem dat ook al langer sluimerde acuut: het gebrek aan vertrouwen in de EU als regering boven de Europese regeringen.

De Britten, die altijd al kritisch waren over het democratisch tekort van de EU, zegden in juni 2016 per referendum hun vertrouwen in de Unie op. De Brexit was een uiting van ergernis over een in hun ogen kostbaar, bedilzuchtig en regelzuchtig, maar desondanks krachteloos Brussel.

Duidelijk is dat de EU ernstig toe is aan een strategische heroriëntatie. Aan een betere formulering van zijn doelen. Er zijn belangrijke signalen dat er onder de oppervlakte problemen smeulen die niemand durfde te benoemen of te duiden.

De laatste jaren werd helder dat binnen de EU en de eurozone de verschillen niet kleiner werden maar groter. De ironie daarbij is dat de ultieme inspanning om de Europeanen economisch dichter bij elkaar te brengen – de introductie van de gemeenschappelijke munt – hen juist uit elkaar dreef. Vooral na 2010 werd een

oude breuklijn weer zichtbaar die dwars over het continent loopt. Europa raakte verdeeld in een noord- en een zuidflank.

Na een ingrijpende bankencrisis die in 2007 begon, raakten de zwakkere eurolanden in een schuldencrisis verzeild; Noord-Europese economieën moesten de Zuid-Europese te hulp schieten. Breuklijnen tussen Europese regio's die aan het vervagen waren, werden ineens weer zichtbaar.

Het Noorden ging en gaat door voor een wereld waar, materieel althans, alles dik voor elkaar is; waar infrastructurele voorzieningen werken; waar corruptie niet de regel is maar een uitzondering; waar de economie zich voortdurend vernieuwt. Overheden zijn er als regel betrouwbaar en doen hun werk voorspelbaar. Ondernemers durven er zaken met elkaar te doen zonder dat de partijen eerst uitvoerig elkaars betrouwbaarheid moeten aftasten. En inderdaad: een afspraak is er een afspraak. Iets wat meer gewicht heeft dan de uitspraak van een jongen en een meisje die tegen elkaar zeggen: 'Ik hou van jou', maar weten dat die over een jaar misschien niet meer geldig is.

In Noord-Europa deelt een groot percentage van de mensen in de welvaart. Ieder die iets wil en kan, krijgt kansen. En ondanks sombere observaties over de groeiende kloof tussen rijk en arm is de middenklasse daar nog altijd veruit de grootste groep.

Op dezelfde manier kun je over Zuid-Europa zeggen dat het minder rijk is en dat de infrastructuren er niet altijd dik voor elkaar zijn. Improviseren moet er dus wel een vast onderdeel van het leven zijn. Overheden worden er – vaak met goede reden – gewantrouwd, met als gevolg: grootschalige belastingontduiking, dus ook een chronisch gebrek aan geld voor verbetering van infrastructuren. De verschillen tussen rijk en arm zijn er relatief groot. Wie iets wil en kan, heeft behalve talent vooral vrienden of familie nodig om verder te komen. Ingesleten maatschappelijke verhoudingen en gewoonten zijn moeilijker te veranderen.

Grieken gingen in 2015 massaal de straat op toen hun bijna failliete land slechts noodleningen kon krijgen als het zich financieel onder curatele liet stellen en hervormingen naar Duits model zou doorvoeren. FOTO: AFP

Een van de grote doelen van de Europese Unie, de club waarvan na het vertrek van Groot-Brittannië nog 27 van de 51 landen van Europa lid zijn, was om welvaartsverschillen tussen de regio's op te heffen. Verschillen die indirect de aanleiding waren geweest voor grote conflicten. De Europese Economische Gemeenschap (EEG) – voorganger van de EU – werkte vanaf eind jaren vijftig gericht aan meer samenwerking, aan uniformering, standaardisering, gelijkschakeling. Kortom, aan een sociaal, economisch, politiek en potentieel ook militair *level playing field*.

Dat lukte ook voor een deel, maar inmiddels is de vraag of er voor die aanpak nog wel voldoende steun is onder de leden. In de 'clubvergadering' wordt, door het relatief zwakker worden van de Zuid-Europese lidstaten in de laatste vijftien jaar, de dienst steeds meer uitgemaakt door de leden uit het rijkere Noorden. Wie betaalt, die bepaalt.

Maar intussen is het effect wel dat de liefde die noorderlingen altijd voelden voor het betoverde Zuiden, en omgekeerd: de stille bewondering van zuiderlingen voor het efficiënte Noorden, fors zijn aangetast.

Aan de tegenstellingen die aan de oppervlakte kwamen, lijkt een diepgaand verschil in mentaliteit ten grondslag te liggen. In het Noorden geloven mensen dat ieder individu, dus ook elk land, eerst moet proberen zijn eigen problemen op te lossen. De zuiderling gaat er meer van uit dat hogere machten aan de touwtjes trekken, dus als er problemen zijn, moeten zíj die dus oplossen. In het Noorden geloven mensen dat ze hun eigen lot kunnen beïnvloeden, in het Zuiden hebben mensen het gevoel dat ze dat niet kunnen.

Een belangrijke vraag waarover verbazend genoeg weinig serieus is nagedacht, is: waar komt dat verschil in mentaliteit vandaan? Als dat beter begrepen werd, zou het ontwarren van de gordiaanse knoop die 'Europese samenwerking' heet, wellicht eenvoudiger worden.

Ideeën over het waarom van de verschillen overstegen zelden het niveau van het gebabbel bij de koffieautomaat. Veel verder dan vage noties over religie of de invloed van het klimaat komt het zelden. Zelfs niet bij politiek verantwoordelijke mensen. Luister bijvoorbeeld naar de analyses van een Franse en een Griekse minister in de zomer van 2015, toen schuldverlichting voor Griekenland op de agenda stond. De toenmalige minister van Economische Zaken Emmanuel Macron, inmiddels president van Frankrijk, zei: 'Dit is een botsing tussen de zuinige calvinisten uit het Noorden, onder leiding van de domineesdochter Angela Merkel, en de vrijgevige katholieken uit het Zuiden.'

Ook Yanis Varoufakis, de Griekse minister van Financiën die in 2015 de kans kreeg om te proberen forse schuldreductie voor Griekenland te bewerkstelligen maar zich na een halfjaar moest terugtrekken, wees religie aan als historische oorzaak van culturele en zakelijke miscommunicatie en sprak over 'de nijvere mieren

van het Noorden' die de 'luie krekels van het Zuiden' verweten dat ze alle ellende over zichzelf afgeroepen hadden.

Menigeen die zoiets leest, zal denken: Ja, herkenbaar! Maar de vraag naar het waarom áchter het waarom komt nooit aan bod. Zelfs het benoemen van die mentaliteitsverschillen leek onmogelijk. Gevraagd hoe in zijn herinnering in Brussel op het hoogste niveau gedacht werd over de achtergrond van cultuur- en mentaliteitsverschillen zei de VVD-politicus Frits Bolkestein (1933), EU-commissaris voor de Interne Markt van 1999 tot 2004: 'Ik heb daarover nóóit met iemand van gedachten gewisseld. Niemand begon erover en het onderwerp is ook nooit geagendeerd geweest. Achteraf vreemd, want hoe belangrijk culturele aspecten zijn, hebben we wel ondervonden – zie de problemen binnen de eurozone.'

Dat dit thema nooit ter sprake werd gebracht, was niet omdat het eerder niet speelde. Onderhuids bestond er in de kring van EU-landen altijd al een conflict *'that dare not speak its name'*: sinds de jaren vijftig hield de sterke as Berlijn-Parijs de EU bij elkaar, maar in de wandelgangen werd opgemerkt dat de motivatie daarachter óók was dat Duitsland daarmee zijn kracht wil camoufleren, en Frankrijk zijn zwakte.

De kwestie zit duidelijk in de sfeer van de taboeonderwerpen. Wellicht verklaart dit ook waarom inzicht in het krachtenveld dat tot de uiteenlopende manieren van denken en doen leidde, volledig ontbreekt.

Véél beter kijken

Beter kijken. Nu eindelijk eens écht proberen te snappen hoe het zit met die wisselwerking tussen economie en mentaliteit – dat is wat ik in dit boek wil doen.

Een thema dat mij al jaren fascineerde en me uiteindelijk motiveerde om te beginnen aan deze zoektocht was: wat maakt dat die Noord-Europeanen zo op elkaar lijken en in denken en doen

zo afwijken van Zuid- maar ook van Oost-Europeanen?

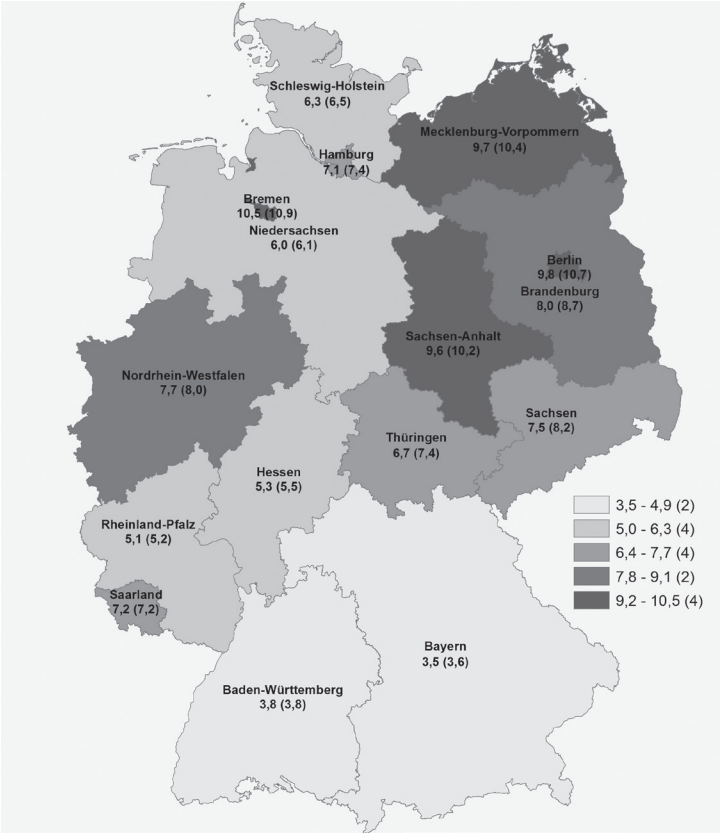
Onder dat Noord-Europa versta ik in dit verband overigens: Duitsland, Nederland en de groep Noordse landen (Scandinavië plus IJsland en Finland), een afbakening gebaseerd op meetbare sociaaleconomische overeenkomsten die naar voren komen in een lange reeks van ranglijsten en statistieken. Een groep landen die in die statistieken – vaker dan andere – in 'puntenwolken' opduikt als een cluster. Lid zijn van de EU, of deel uitmaken van de eurozone, speelde bij die afbakening geen rol.

Die aangehaalde statistieken laten bijvoorbeeld zien dat Duitsland, Nederland en de Noordse landen niet alleen behoren tot de rijkste ter wereld, maar ook dat ze zich een royale verzorgingsstaat veroorloven. In politiek opzicht hebben ze hun consensuscultuur gemeen, mogelijk dankzij het relatief grote vertrouwen dat de burgers in die landen hebben in elkaar én in hun overheden.

Maar de grote vraag is: waarom? Waarom juist dáár en waarom liggen de verhoudingen in aanpalend België en in Groot-Brittannië meteen al zo anders? En waarom lijkt de Zwitserse samenleving in zo veel opzichten dan weer wél op die in de Noord-Europese landen?

Een begin van een antwoord vond ik in een onderzoek van de Duitse socioloog Bruno Hildenbrand (1948), emeritus hoogleraar aan de universiteit van Jena. Hij deed research naar de vraag waarom de Zuid-Duitse economie zoveel krachtiger en dynamischer is dan de Noord-Duitse. Hij ontdekte een verrassende samenhang met het fenomeen dat de boeren in Zuid-Duitsland het land waarop ze werken vanouds in eigen bezit hadden, terwijl in Noord-Duitsland – de Hanzesteden aan de kust uitgezonderd – grootgrondbezit de norm was, en de boeren daar dus pachters waren, of slechts landarbeiders.

Daarmee schetste Hildenbrand een beeld dat haaks stond op het ingesleten idee dat begin twintigste eeuw werd gelanceerd door de socioloog Max Weber, namelijk dat de hogere welvaart in Noord-Europa verband houdt met de protestantse mentaliteit,

De situatie in Duitsland staat haaks op wat meestal wordt gedacht over de verdeling van welvaart in een land in relatie tot religieuze achtergronden en mentaliteit. In het vanouds protestantse noorden en oosten van het land is de werkloosheid hoog. In het katholieke zuiden is die laag.

BRON: BUNDESAGENTUR FÜR ARBEIT, 2016

die in dat Noorden veel sterker aanwezig was dan in het Zuiden. Als dat waar was zou Noord-Duitsland juist rijker moeten zijn dan Zuid-Duitsland. Wat Hildenbrand observeerde klopte daar niet mee.

Hij zag in Zuid-Duitsland een mentaliteit waarin mensen, veel

meer dan in Noord-Duitsland, geneigd bleken initiatieven te ontplooien als ondernemer en een autonomere houding aannamen.

Hij legde een direct verband tussen de traditioneel zwakke economie, onder meer getypeerd door hoge werkloosheid in de noordelijkste deelstaten van de Bondsrepubliek, zoals Mecklenburg-Voor-Pommeren, Bremen, Saksen-Anhalt en Brandenburg, en de daar al vele eeuwen bestaande feodale verhoudingen. Daardoor zou bij de bewoners een inertie en een gevoel van machteloosheid zijn ingesleten.

Een conclusie die de socioloog, voor zover bekend, níét trok was dat datzelfde patroon in feite overal in Europa terug te vinden was. En dat het ook – nog veel nadrukkelijker – terug te vinden was buiten de wereld van het agrarische platteland. In stedelijke regio's waar de economie drijft op een breed palet van handel en industrie blijken meer burgers zich economisch en politiek onafhankelijk te voelen dan in regio's waar een paar grote zware industrieën hun stempel op de economie drukken. Die grotere mate van individuele economische onafhankelijkheid bleek ook samen te hangen met een sterkere democratie en meer egalitaire verhoudingen tussen burgers.

Niet Noord- en Zuid-, niet West- en Oost-, maar middenklasse- en neofeodaal Europa

Het beeld dat vervolgens naar voren kwam was dat Europa in wezen helemaal niet verdeeld is in Noord en Zuid of West en Oost. Nauwkeuriger kijken naar waarom Noord-Europa functioneert zoals het doet, wierp ineens ook een nieuw licht op de samenhang tussen economie en sociologie in overig Europa.

Dat werd de aanleiding voor een nieuwe hypothese, namelijk dat het continent verdeeld is in regio's die nu, maar meestal al sinds eeuwen, geregeerd worden door een brede mondige middenklasse, en andere waar (neo)feodale verhoudingen de boventoon voer-